

JOHANNES XXIII

Een onderzoek naar de theatrale en retorische aspecten van het pausschap

NAAM
STUDENTNUMMER
BEGELEIDER
BA GESCHIEDENIS-SCRIPTIE
RADBOD UNIVERSITEIT
2016-2017

LUUK WEERTS
4512421
PROFESSOR LEENDERT SPRUIT

INHOUDSOPGAVE

1. Inleiding	4
2. Ontwikkeling van het pausschap	7
2.1 <i>Van prins tot pastor</i>	7
2.2 <i>Conclusie</i>	11
3. Theatrale en retorische eigenschappen van het pausschap	13
3.1 <i>Theatraliteit en retorica</i>	13
3.2 <i>Theatrale en retorische eigenschappen van het pausschap</i>	15
3.3 <i>Invloed van televisie op perceptie</i>	16
3.4 <i>Conclusie</i>	17
4. Een leven voor het pausschap: Giuseppe Angelo Roncalli	19
4.1 <i>Kerkelijke loopbaan</i>	19
4.2 <i>Opvattingen over bisschoppelijke taak</i>	21
4.3 <i>Persoonlijkheid</i>	21
4.4 <i>Conclusie</i>	22
5. De theatrale en retorische kenmerken van het pausschap van Johannes XXIII	23
5.1 <i>Filmbeelden van paus Johannes XXIII</i>	23
5.2 <i>Paus Johannes XXIII en de media</i>	25
6. Conclusie	27
7. Dankwoord	29
8. Bibliografie	30

INLEIDING

Johannes XXII (1958-1963) is vooral bekend door het bijeenroepen van het Concilium Vaticanum II, een concilie dat werd gehouden van 1962 tot 1965 en waarvan hij het einde niet meer zou meemaken. Weinigen hadden bij zijn verkiezing gedacht dat hij in de, naar alle waarschijnlijkheid, weinige jaren die hem nog restten, een leger aan vertegenwoordigers uit de katholieke kerk bijeen zou roepen voor een dergelijk concilie. De paus beoogde een ‘Aggiornamento’: de kerk moest bij de tijd worden gebracht.

Het organiseren van deze grote kerkvergadering is niet het enige wat Paus Johannes doet opvallen. Ook zijn manier van de wereld tegemoet treden lijkt een precedent te scheppen voor latere pausen en plaatst hem in contrast met zijn voorgangers. Vergeleken met zijn directe voorganger, de steile en afstandelijke Pius XII, was de vaak goedmoedig en joviaal genoemde Johannes een nieuw soort leider van de Katholieke kerk.

Hoewel zijn pontificaat kort was, heeft het optreden van Johannes XXIII genoeg materiaal voor biografen en historici opgeleverd om zijn persoon en betekenis in context te zetten. Hierbij doet zich een bijzonderheid voor die het debat rondom een religieuze figuur als deze paus kenmerkt: een flink aantal van de biografen had een kerkelijke achtergrond die hen mogelijkwerwijs beïnvloed heeft om op een bepaalde manier over Johannes te denken en te schrijven. Dit suggereert een continue waakzaamheid voor de grens tussen een kritische biografie en een hagiografie van de paus. Naast dit gegeven zijn er bepaalde karakteristieke elementen aan het pausschap van Johannes XXIII en zijn persoon zelf, waarover discussie bestaat.

In de jaren ‘60 en ‘70 van de vorige eeuw verschenen er verschillende studies over het pontificaat, de persoon en de betekenis van paus Johannes. Eerste voorbeelden hiervan zijn de werken van Leone Algisi, Meriol Trevor, Bernard R. Bonnot en Paul Dreyfus, de eerste biografen van de paus.¹ Het werk van eerstgenoemde auteur is nog herzien door Johannes zelf, wat in eerste instantie een waardevolle bijdrage kan zijn, maar ook vragen oproept over de onafhankelijkheid van het werk. Tel hier de religieuze achtergrond van Algisi en de medewerking van Louis Capovilla, secretaris van de paus, bij op en men komt tot de vraag in hoeverre dit werk een objectief beeld schetst van het pontificaat en de

¹ Leone Algisi, *Giovanni XXIII*, (Rome, 1959).

Meriol Trevor, *Pope John* (London, 1967).

Bernard R. Bonnot, *Pope John XXIII. An astute, Pastoral Leader*, (London, 1979).

Paul Dreyfus, *Jean XXIII*, (Parijs, 1979).

persoon die het vervulde.² Bij een auteur als Bonnot kan deze zelfde vraag worden gesteld.³ Opmerkelijk genoeg was het juist een kardinaal die hier een uitspraak over deed en stelde dat werken van een devotionele en weinig historische aard slechts weinig bijdragen zouden leveren aan een goed beeld van Johannes.⁴

Het is belangrijk dit gegeven in acht te nemen, maar het wil niet zeggen dat de genoemde werken geen bijdrage hebben geleverd aan het debat rondom de persoon van de paus. Zo stelt Bonnot in zijn werk de vraag of Johannes' hervormingen voortkomen uit een groot intellect of zijn warme persoonlijkheid, een vraag die nog vaker gesteld zal worden. De auteur meent dat de acties van de paus zeker ook steunden op dat eerste, waar andere auteurs het tegendeel beweren.

Een van hen is Peter Hebblethwaite die een uitgebreide biografie schreef over het gehele leven van Paus Johannes de XXIII. Hij meent dat de paus hulp zocht voor zijn concilie bij de kardinalen Montini en Suens omdat hij 'een dergelijk plan niet zelf zou kunnen ontwerpen. Hij ontbeerde de geleerdheid'. Het vragen om raad zou de onwetendheid van Johannes bewijzen.⁵

Hebblethwaite was de eerste die toegang had tot de meer dan 13.000 pagina's aan persoonlijke geschriften van de paus. Een schat aan bronnen die hij volgens professor Alberto Melloni niet goed heeft benut. In een recensie uit 1986 schrijft Melloni dat de auteur de bronnen vooral heeft gebruikt om een lineair overzicht te creëren waarin het leven van Angelo Roncalli culmineert in zijn latere pauschap als Johannes XXIII. Ook het idee dat het de paus aan geleerdheid ontbrak wijt Melloni aan een niet nauwkeurige studie van de bronnen en onbegrip van institutionele achtergronden.⁶

Naast de discussie over de intellectuele capaciteiten van Johannes, bestaat er ook debat over de mate waarin hij progressief was. Eamon Duffy wijdde in 2011 een hoofdstuk aan deze paus.⁷ Hij mengt zich in de eerder genoemde discussie door te stellen dat, destijds, Roncalli ondanks zijn simpele afkomst een grondige opleiding genoot in zijn jeugd en mede daardoor een welkome tafelgast was. Belangrijk was echter ook de manier waarop hij zich tot mensen verhield. Duffy ziet zoals menig ander auteur de opmerkelijke overgang van de wat ascetische Pius XII naar de joviale en warme Johannes XXIII. De kerk

² Roberto Trisco, 'John the Twenty-Third by Leone Algisi and Peter Ryde; A man named John: the life of pope John XXIII by Alden Hatch', *The Catholic Historical Review* 50 (1965), 609-611, alhier 610-611.

³ Robert F. McNamara, 'Pius XII. Greatness Dishonoured. A documentend study by Michael O'Carroll; Pope John XXIII. An Astute, Pastoral Leader by Bernard R. Bonnot; Pope John Paul II and the Catholic Restauration by Paul Johnson and Bernard R. Bonnot', *The Catholic Historical Review* 69 (1983), 448-449.

⁴ Giacomo Lercaro, *Suggestions for Historical reasearch* (Rome, 1965).

⁵ Peter Hebblethwaite, *Johannes XXIII, Pope of the Council*, (London, 1984).

⁶ Alberto Melloni, 'Pope John XXIII by Peter Hebblethwaite', *The Catholic Historical review* 72 (1986), 51-67, alhier 51-55.

⁷ Eamon Duffy, *Ten Popes who Shook the World; John XXIII, 1958-1963*, (New Haven, 2011), 1-13.

kreeg een meer open geest en met de pastorale aanpak van zijn functie schiep hij volgens de auteur een nieuw model voor het pausschap. De persoon van Johannes bracht een vernieuwing in de functie, dat wil echter niet zeggen dat hij in alles voor vernieuwing was. Johannes riep het Vaticanum II bijeen in een tijd waarin de relatie tussen kerk en maatschappij veranderde. Hij wilde *'aggiornamento'*, het bij de tijd brengen van de kerk. De paus maakte het einde niet mee, maar zou zich over zaken als het verlies van het Latijn in de mis niet verheugd hebben, daar was hij te zeer een traditionalist voor⁸.

Het begrip *'aggiornamento'* is ook niet onomstreden, zo laat assistent-professor Gaymon Bennet zien⁹. Hij appelleert aan een vraag waarmee men zich ten tijde van het Vaticaans Concilie bezig hield, namelijk: in hoeverre de kerk deel is van de mensheid en in hoeverre zij daarboven staat. De vraag hoe de kerk zich tot de maatschappij moest verhouden werd gesteld, ook door Johannes. Critici waren bang dat Johannes bedoelde dat hij de kerk wilde aanpassen aan de wensen van deze tijd en zij meenden daarentegen dat de kerk juist vanuit haar traditie antwoorden moest bieden aan de moderne tijd. Waar Johannes precies stond in dit debat nog steeds een onderwerp van discussie, maar dat hij zonder meer alles wilde veranderen is erg onwaarschijnlijk. Hij lijkt ook zeker een traditionalist. Zo haalt hij pauselijke kleding naar boven die al lang niet meer gedragen is en laat hij zich, hoe benaderbaar hij ook mag lijken, ceremonieel kronen tot paus. Ook het verdwijnen van het Latijn in de liturgie zou hij als een gemis hebben ervaren, zo stelde professor Duffy eerder al.

Johannes moet zich zeker bewust zijn geweest van het traditionele gewicht van zijn functie. Hoewel hij wordt omschreven als een joviale en warme figuur, stond hij ook aan het hoofd van een wereldkerk die zich de vraag stelde in hoeverre zij verheven was boven de maatschappij. In 4,5 jaar tijd gaf paus Johannes op een bepaalde manier gestalte aan een ambt dat op deze fijne lijn balanceert, enerzijds deel uitmaken en het leiden van een groep, anderzijds iets hogers personificeren. Hoe hij dit precies deed en welke retorische middelen hij daarvoor tot zijn beschikking had, is binnen de discussies over zijn pontificaat nog niet uitvoerig besproken. Mijn mening is dat onder andere de moderne media kunnen bijdragen aan een preciese, retorische analyse van het optreden (inclusief de charme) van deze paus en zijn vormgeving van het pausschap, om zo bij te dragen aan de discussie in hoeverre dat vernieuwend was.

Dit onderzoek wil een analyse bieden van het vaak genoemde charisma van paus Johannes XXIII in relatie met de specifieke uitoefening van zijn ambt, met bijzondere aandacht voor de traditie en traditionele middelen die hem ten dienste stonden om hier vorm aan te geven. Dit ten einde een

⁸ Duffy, *Ten Popes*, blz 124.

⁹ Gaymon Bennet, *Technicians of Human Dignity. Bodies, Souls and the Making of Intrinsic Worth* (New York, 2015), 27-62.

antwoord te geven op de vraag: *Wat zijn de retorische en theatrale kenmerken van het pausdom (voor zover verbonden aan de monarchische aard daarvan) en hoe maakte Johannes XXIII hier gebruik van tijdens zijn pontificaat (1958-1963)?*

Een antwoord op dit vraagstuk wordt gezocht door allereerst te kijken naar de weg waarlangs het pausschap zich ontwikkelde vanaf 1500 tot de start van het pausschap van paus Johannes XXIII. Inzicht in deze ontwikkeling moet duidelijk maken wat de rol van paus precies behelsde doen Johannes zijn pontificaat begon. Vervolgens zullen de begrippen 'theatraliteit' en 'retorica' nader worden bepaald, om aansluitend te onderzoeken hoe zij aan het pausschap verbonden zijn. Hierin is er aandacht voor de rol van de moderne media die de zichtbaarheid van de paus vanaf de jaren '50 vergrootten.

Wanneer dit fundament is gelegd, is er aandacht voor de persoon van Johannes XXIII alvorens hij paus werd. Inzicht in zijn kerkelijke loopbaan, opvattingen over de rol van geestelijken en een schets van zijn persoonlijkheid moeten duidelijk maken welke man de katholieke kerk van 1958 tot 1963 zou leiden. Afsluitend wordt er dan aan de hand van filmbeelden geanalyseerd wat de theatrale en retorische kenmerken van Johannes XXIII zijn pausschap waren.

The smell of gunpowder is sweeter to me than all the
perfumes of Arabia

Julius II

2. De ontwikkeling van het pausschap

Bovenstaande quote van paus Julius II (1503-1513), ook wel de ‘oorlogspaus’ genoemd, maakt in een enkele zin duidelijk hoezeer zijn functie in de afgelopen 400 jaar aan verandering onderhevig is geweest. Een dergelijke uitspraak past immers niet bij de rol van bemiddelende, wereldwijde herder die de paus vandaag de dag vervult. Deze ontwikkeling van het pausschap is geen lineair proces geweest. Reagerend op en onderhevig aan veranderende situaties in de geschiedenis is het pausschap geworden tot wat het vandaag is.

2.1 Van prins tot pastor

De huidige Staat Vaticaanstad met haar bescheiden omvang van 44 hectare staat in schril contrast met de grootte van de Kerkelijke Staat ten tijde van Julius II. Door vele veroveringen onder deze paus en zijn voorgangers besloeg het gebied op haar hoogtepunt de huidige regio's Romagna, Marche, Umbrië en Lazio. De paus was meer dan alleen geestelijk leider van de katholieke gemeenschap, hij was ook wereldlijk leider van een omvangrijk gebied. Daarnaast wordt Julius II ook herinnerd vanwege zijn vele opdrachten voor de kunsten waarvan de bouw en inrichting van de nieuwe Sint Pietersbasiliek een van de bekendste is. De rol van patroon was belangrijk voor het pausschap en het aanzien ervan. In opdracht van verschillende pausen veranderde het aanzicht van Rome door grootschalige en dure bouwprojecten.¹⁰

Intussen veranderde Europa. Het feodale stelsel evolueerde geleidelijk in de eerste natiestaten en door de opkomst van de renaissance en het humanisme groeide onder de Europese elite het belang van een kritische geest en een grondige evaluatie van bestaande kennis op basis van empirisch onderzoek. De

¹⁰ James Corkery en Thomas Worcester, *The Papacy since 1500. From Italian Prince to Universal Pastor* (Cambridge 2010), 12-29.

uitvinding van de drukpers in de 15^e eeuw zorgde ervoor dat nieuwe of hervonden ideeën zich sneller konden verspreiden dan voorheen in een wereld die door ontdekkingsreizen steeds groter werd. Het christelijke denkraam uit de middeleeuwen werd onder de loep genomen, heilige geschriften werden opnieuw bestudeerd en men keek met een scherper oog naar de kerk en haar opereren. Gedurende de 16^e eeuw broeide de onvrede over de invulling van het pausschap en het gedrag van andere kerkelijke functionarissen: clerici waren corrupt en ambten te koop; nepotisme was overal aanwezig; persoonlijk gewin stond voorop en pastorale taken waren op de achtergrond geraakt. Er was behoefte aan verandering en bij verschillende conclaven beloofden kandidaten deze te zullen beantwoorden, om dit vervolgens weer te vergeten zodra het pausschap in bezit was. Het protestantisme kwam op.¹¹

In 1517 verscheen Maarten Luther met zijn beroemde 95 stellingen en bekritiseerde hij de geschetste situatie in de katholieke kerk. Enkele jaren daarvoor schreef Erasmus zijn *Lof der Zotheid* waarin hij op satirische wijze inging op kerkelijke misstanden en op de invulling van het pausschap, welke zich alleen richtte op het behalen van persoonlijk voordeel. Later publiceerde hij het eveneens satirische *Julius Exclusus*, waarin de overleden Julius II bij de hemelpoort aankomt en hem de toegang wordt geweigerd.¹²

Een reactie van de kerk kon niet langer uitblijven en van 1545 tot 1563 werd het Concilie van Trente gehouden om in te gaan op de misstanden binnen de kerk. De decreten die hieruit voortkwamen zouden ertoe leiden dat bisschoppen en andere clerici zich meer bezighielden met hun religieuze taak, maar tot een hereniging met de groeiende groep protestanten kwam het niet.

In dit grillige landschap probeerde de paus zijn wereldlijke en spirituele macht te handhaven. De slagkracht van het kleine pauselijke leger was niet groot en er werd onder andere gepoogd dat te compenseren met bouwprojecten en verschillende rituelen die de superioriteit van de paus moesten onderstrepen. Zo moesten bezoekers twee keer knielen en vervolgens zijn voet kussen, werd er bij gelegenheid gebruik gemaakt van trompetgeschal als de paus binnenkwam en werd hij rondgedragen in de 'sedia gestoria', zijn draagstoel¹³.

Paus Gregorius XV (1621-1623) richtte de Congregatie voor de Propaganda van het Geloof op en probeerde pauselijke supervisie over de verbreiding van het geloof buiten Europa veilig te stellen. Ook probeerde hij de macht over katholieke monarchen te behouden, maar door toedoen van hun centralisatiepolitiek, de reformatie en de opkomst van natiestaten, zou de pauselijke autoriteit in politieke aangelegenheden steeds meer afnemen.

¹¹ Richard P. McBrien, *Lives of the Popes* (New York, 1997), 275-276.

¹² Desiderius Erasmus en Harm-Jan van Dam, *Lof en Blaam* (Amsterdam 2004), 195-238.

¹³ Corkery en Worcester, *The Papacy*, 1-9.

De vele godsdienstige conflicten in Europa bereikten een hoogtepunt tijdens de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) waarin katholieke en protestantse machthebbers tegenover elkaar kwamen te staan. Paus Urbanus VIII (1623-1644) probeerde hierin een bepalende rol te spelen, maar werd grotendeels genegeerd. De Franse kardinaal Richelieu vatte het als volgt samen: ‘we moeten zijn voet kussen en zijn handen binden’. De kerkelijke Staat speelde een steeds minder grote rol in de internationale politiek en de wereldlijke macht van de paus was tanende. Stromingen als het Jansenisme daagden het pausschap uit en Frankrijk oefende een steeds grotere druk uit op het pausschap, een bemoeienis die doordrong tot in verschillende conclaven. Frankrijk besteedde naar het schijnt zo’n 300.000 scudi om de verkiezing van Leo XI (1605) veilig te stellen en in de loop van de 17^e eeuw eigenden Frankrijk en Spanje zich het recht toe om hun veto uit te brengen als een kandidaat voor het pausschap hen niet beviel. Steeds moeilijker werd het om een meerderheid voor een kandidaat te verkrijgen.¹⁴ Binnen dit verband dient ook het Gallicanisme genoemd te worden, een beweging binnen de Franse Katholieke Kerk die voorrechten opeiste ten bate van de Franse kroon, ten nadele van het centraal pauselijk gezag.

In de 18^e eeuw zien wij verdere uitdagingen voor de macht van de paus en de Kerkelijke Staat. Paus Clement XI (1700-1721) probeerde in het begin van de eeuw om de Franse koning Lodewijk XIV op de vacante Spaanse troon te krijgen, wat leidde tot een Habsburgse inval op het Italiaans schiereiland en een verpletterende nederlaag voor het pauselijk leger. In de tussentijd wilden Europese heersers zich steeds meer macht toe te eigenen. De discussie over het aanstellen van bisschoppen bestond al langer en ten tijde van de middeleeuwse investituurstrijd moest de Duitse keizer het onderspit delven. Nu wilden monarchen van verschillende landen dat de nationale kerk zich zou onderwerpen aan hun gezag. Benedictus XIV (1740-1758) was de eerste paus die hierop reageerde door middel van een encycliek om het magisterium van de kerk veilig te stellen.¹⁵

Ondanks deze poging maakten verschillende Franse invallen duidelijk dat het afgelopen was met de effectieve wereldlijke macht van de paus. Paus Pius VII (1800-1823) werd gevangen genomen door Napoleontische troepen en moest toekijken hoe Napoleon zichzelf tot keizer kroonde: een taak die voorheen de paus toebehoorde. Hij overleefde het Eerste Franse Keizerrijk en Napoleon. Zijn heroïsche terugkeer naar Rome in 1814 en imago van overlevende van de Napoleontische vervolging kwamen de pastorale rol van het pausschap ten goede en zetten de Kerkelijke Staat terug op de kaart. Ook zorgde hij ervoor dat vele gestolen kunstwerken naar Rome terugkeerden.¹⁶ De 19e eeuw was er één van restauratie en bracht vele veranderingen waar het pausschap mee te maken kreeg, niet in de laatste plaats het verliezen van de Kerkelijke Staat. Met zijn positie in het

¹⁴ Eamon Duffy, *Saints and Sinners. A History of the Popes* (New Haven, 1997), 183.

¹⁵ Duffy, *Saints*, 181-194.

¹⁶ Corkery en Worcester, *The Papacy*, 107-124.

midden van het Italiaanse schiereiland was het gebied een struikelblok voor de Italiaanse eenwordingsbeweging. Toen in 1870 de Franse troepen, die zich sinds 1849 in de staat ophielden, vertrokken, was het verlies definitief en namen de Italianen het gebied in. Deze gebeurtenis verstoorde Vaticanum I (1869-70), een concilie waarin de macht van de paus als geestelijk leider werd versterkt. Zijn onfeilbaarheid werd tot dogma verklaard en de hoogste bestuurlijke macht van de Rooms Katholieke kerk lag nu bij hem. Het verlies van het pauselijk gebied zou ervoor zorgen dat de relatie met de Italiaanse staat lange tijd buitengewoon stroef was en opeenvolgende pausen zich niet buiten het Vaticaan begaven.

Het zwaar gefrustreerde pauselijke leergezag zag verschillende stromingen opkomen zoals nationalisme, kapitalisme en modernisme, die scherp werden veroordeeld door opeenvolgende pausen in verschillende encyclieken. De rol van heerser was uitgespeeld, terwijl die van geestelijk leider groeide. Encyclieken werden steeds belangrijker in het innemen van standpunten tegen onder andere zogenaamde 'modernistische dwalingen' die de autoriteit van de kerk uitdaagden: een houding die vanaf het begin van de 20^e eeuw langzaam naar de achtergrond verdween.

Opnieuw waren er spanningen in Europa en volgens velen zou een oorlog niet kunnen uitblijven. Deze kwam in de vorm van de Eerste Wereldoorlog. Paus Benedictus XV (1914-1922) probeerde een neutrale houding in te nemen en kwam met een vredesplan. Steeds meer krijgt het pausschap een diplomatieke en bemiddelende rol *super partes*. De paus werd echter zowel door de centralen als de geallieerden gewantrouwd en bij de besprekingen aan het einde van de oorlog werd hij genegeerd door de onderhandelaars. Verder werd er voorzichtige toenadering tot Italië gezocht. Sinds de opheffing van de Kerkelijke Staat weigerde de katholieke kerk samenwerking en werd het katholieken verboden deel te nemen aan het Italiaanse politieke leven. Benedictus stond een bespreking tussen Benito Mussolini en kardinaal Gasparri toe om de plaats van het pausdom en de kleine pauselijke staat in Italië te bespreken. Dit vormde een opening die uiteindelijk zou leiden tot de Lateraanse Verdragen van 1929, waarin het verlies van de Kerkelijke Staat werd geaccepteerd, Vaticaanstad werd opgericht, en de kerk belangrijke toezeggingen kreeg voor haar rol in de Italiaanse samenleving.

Een andere ontwikkeling die duidelijk maakt dat de katholieke kerk naar een einde streefde van de polarisatie ten opzichte van de moderne tijd, was de oprichting van de Vaticaanse Radio in 1931 onder Pius XI (1922-1939). Voor het eerst was het voor gelovigen ver van Rome mogelijk om de paus te horen. Andersom was het nu makkelijker om te communiceren met een grotere groep gelovigen. Het horen van de stem van de paus droeg bij aan het gevoel van betrokkenheid onder katholieken. Haar motto 'de vrede van Christus in het rijk van Christus' toonde aan dat de kerk actief moest zijn in de wereld en zich er niet van moest afsluiten. Pogingen werden ondernomen om het gesprek met de Oosters-orthodoxe kerken te openen, al zouden deze weinig succesvol zijn.

De Tweede Wereldoorlog bepaalde dat wereldvrede wederom de hoofdzorg van de paus was. De rol van Pius XII (1939-1958) in deze oorlog is tot op de dag van vandaag nog steeds onderwerp van discussie onder historici. Verder was er een voorzichtige dialoog mogelijk met protestantse gemeenschappen en stimuleerde de paus de relatie met de Oosterse katholieke- en orthodoxe kerken. Tolerantie ten opzichte van niet-christelijke groepen werd belangrijk geacht.¹⁷

Aan het einde van zijn pontificaat was het belang van communicatiemiddelen als de radio toegenomen en brachten nieuwsbulletins in bioscopen en de eerste televisies de paus nog dichterbij zijn kudde dan voorheen. Dat dergelijke media een belangrijke rol speelden, bewijst ook de encycliek '*Miranda prorsus*' die eraan is gewijd.

Met het overlijden van Pius XII werd er opnieuw naar een opvolger van Petrus gezocht. De volgende paus zou zijn pontificaat starten in een tijd waarin voorzichtige toenaderingen naar andere groeperingen waren gezocht door zijn voorgangers. Paus Johannes XXIII (1958-1963) kon voortborduren op de voorzetten die pausen voor hem hadden gegeven: een meer open opstelling van de katholieke kerk. Ook was hij de eerste paus die geregeld via de televisie bij mensen thuis kwam: een grote kans voor de katholieke kerk om zichzelf te promoten.¹⁸

2.2 Conclusie

Hoewel een van de oudste ambten ter wereld, is het pausschap een functie die constant aan verandering onderhevig is geweest. In enkele honderden jaren tijd ontwikkelde het zich van een meer wereldlijke, naar een voornamelijk spirituele en bemiddelende rol.

Na aanvankelijke weerstand opende de katholieke kerk zijn deuren vanaf de 20^e eeuw voorzichtig voor afgespleten groeperingen, andersgelovigen en de moderne tijd. De pauselijke onfeilbaarheid en het opkomend belang van encyclieken speelden een belangrijke rol in de voorgeschreven beschouwing van verschillende stromingen en gebeurtenissen. De slechte relatie met Italië die bestond na het verlies van de Pauselijke Staat verbeterde langzaam.

Ook kwam de paus bij gelovigen thuis door de uitvinding van verschillende media. Waar hij eerst een figuur was van wie een foto aan de muur hing, veranderde hij in een levende persoon die via radio, film en later televisie, overal te zien was. De uitvinding van laatstgenoemde maakte het in het geval van Johannes mogelijk gedurende zijn hele pontificaat prominenter aanwezig te zijn in het leven van gelovigen over de hele wereld. Dit was een mogelijkheid die zijn voorgangers in mindere mate of helemaal niet hadden. Later zal worden besproken hoe deze ontwikkeling precies van invloed was op zijn pausschap.

¹⁷ Frank J. Coppa, *The Modern Papacy since 1789* (New York, 1998),

¹⁸ Corkery en Worcester, *The Papacy*, 182-203.

De opvatting dat Johannes XXIII een open instelling had en zijn voorgangers niet, is dus niet helemaal terecht. Verschillende pausen voor hem zochten hun weg in de moderne wereld en voorzichtig contact met andere groeperingen. Aanzetten waren dus reeds gegeven.

All the world's a stage, And all the men and women merely
players

William Shakespeare

3. De theatrale en retorische kenmerken van het pausschap

Met deze beroemde uitdrukking reduceerde Shakespeare de mens tot een actor die slechts zijn rol op aarde te spelen heeft om vervolgens van het podium te verdwijnen. Het is een theatrale benadering van het aardse spektakel. Het moge inmiddels duidelijk zijn dat de rol van de paus in dit schouwspel niet eendimensionaal is: zijn functie behelst zowel het leiden van een godsdienstig instituut als het vervullen van een politieke taak, als staatshoofd van Vaticaanstad.

Zowel religie als politiek kunnen vanuit een theatraal perspectief worden bekeken en hebben baat bij een goede retorica, zo bewijzen de werken van verschillende auteurs die erover schreven. Zij vormen het uitgangspunt bij het zoeken naar de theatrale en retorische kenmerken van het pausschap.

3.1 *Theatraliteit en retorica*

Wat is theatraliteit en wat is haar plaats binnen kerk en politiek? Op godsdienstig gebied wordt voor een definitie gebruik gemaakt van een publicatie van de theologe Ursula Roth.¹⁹ Ook worden er elementen gevonden bij professor Richard D. McCall die de theatrale kant van de liturgie onderzocht.²⁰ De uitspraken van beide auteurs worden verder aangevuld door professor Bart Verschaffel.²¹ Op politiek gebied vormt het werk van professor Willem Witteveen de leidraad.²² Tevens wordt er gebruik gemaakt van een werk van Henk te Velde, hoogleraar politieke cultuur van de westerse wereld in de moderne tijd.²³

Het woord theater is afkomstig van het Griekse woord 'teatron' en betekent: dat wat waard is om gezien te worden. Het is een perspectief waarin verschillende elementen worden gebruikt om iets

¹⁹ Ursula Roth, *Die Theatralität des Gottesdienstes* (München, 2006).

²⁰ Richard D. McCall, *Do this. Liturgy as Performance* (Notre Dame, 2007).

²¹ Bart Verschaffel, *Rome/Over theatraliteit* (Mechelen, 1990).

²² Willem Witteveen, *Het theater van de politiek* (Amsterdam 1992).

²³ Henk te Velde, *Het theater van de politiek* (Amsterdam 2003).

waardig te presenteren, in het geval van een theaterstuk gaat het dus om een goede voorstelling. Deze losse componenten vormen samen een esthetisch en betekenisvol geheel en stijgen boven hun waarde als afzonderlijk element uit. Bouwstenen zijn onder andere: houdingen, rituelen, gebaren, woorden, klanken, kleding, kleur en licht. Deze begrippen correleren sterk met bijvoorbeeld de mis en scène, het lichtplan en kostuumgebruik in een voorstelling. Tezamen coderen zij een bepaalde boodschap aan het publiek. Theater is geslaagd te noemen wanneer het publiek de boodschap succesvol decodeert en haar begrijpt.

In de verschillende werken van bovengenoemde auteurs die hebben geschreven over de betekenis van theatraliteit, wordt gewezen op de rol van de retorica. Dit is niet geheel onbegrijpelijk als men bedenkt dat dat het hier (letterlijk) gaat om welbespraaktheid en in feite om het zo effectief mogelijk overbrengen van een bepaalde boodschap. Om dit te bewerkstelligen moet men aan bepaalde eisen voldoen. Net zoals bij succesvol theater bevat goede retorica dus elementen die er tezamen voor zorgen dat het publiek wordt overtuigd door wat er wordt gezegd en gezien, want welbespraaktheid is niet enkel spreken.

Over de redenaarskunst wordt al eeuwenlang geschreven. Zo schreef Plato dialogen waarin discussies worden gevoerd over de inhoud van retorica. Het werk dat vandaag de dag echter nog steeds een enorme invloed heeft is de *Rhetorica* van zijn leerling Aristoteles. In dit werk vindt men de grondbeginselen van de welbespraaktheid die nog steeds van kracht zijn. Het belang van dit werk blijkt onder andere uit de uitspraak van Allan Gross en Arthur Walzer dat alles wat er daarna verscheen over het onderwerp, slechts een onderstreping was bij wat Aristoteles reeds had gezegd.²⁴

In de *Rhetorica* worden de elementen beschreven die zouden bijdragen aan het succesvol overtuigen van een publiek: 'ethos', 'pathos' en 'logos'. Allereerst verwijst 'ethos' naar de kwaliteit van een spreker om duidelijk te maken dat hij verstand heeft van hetgeen hij bespreekt. Dit doet hij door op zijn eigen kwaliteiten te wijzen, of die van een autoriteit. Zo worden hoger opgeleiden sneller geloofd en is men sneller geneigd iets van een spreker aan te nemen als deze veel verwijst naar toonaangevende bronnen. Ook het aanpassen van zijn taalgebruik aan de doelgroep zal de spreker helpen zijn boodschap effectief over te brengen. Wanneer een toehoorder zichzelf in de spreker herkent heeft dit een positieve uitwerking op zijn bereidheid iets van de spreker aan te nemen.²⁵ Het tweede element waarnaar Aristoteles verwijst is 'pathos': de kwaliteit van de spreker om in te spelen op de emoties van het publiek en deze emoties te gebruiken ter ondersteuning van de boodschap. De laatste factor waarnaar verwezen wordt is de 'logos': het overtuigen op basis van argumenten.

²⁴ Alan G. Gross en Arthur E. Walzer, *Rereading Aristotle's Rhetoric* (Carbondale, 2000).

²⁵ R. Grootendorst, 'Oude en nieuwe retorica', genootschap Onze Taal <https://onzetaal.nl/oude-en-nieuwe-retorica/> [geraadpleegd op 20-05-17].

Zowel theater als de retorica willen een bepaald publiek van iets overtuigen. Als we kijken naar de theatrale en retorische kanten van het pausschap loont het zich dus om na te denken waarvan het publiek overtuigd moet raken wanneer het de paus ziet. Wanneer dit helder is kan gekeken worden welke elementen ervoor moeten zorgen dat dit succesvol gebeurt en in welke mate deze een theatraal of retorisch karakter hebben.

3.2 Theatrale en retorische eigenschappen van het pausschap

De paus is de eerste dienaar van God, zo luidt een van de titels die hij bezit. Het pausschap kan bogen op eeuwen aan rituelen en tradities, haar legitimiteit ligt deels dan ook in de continuïteit hiervan. Als gebruiken ineens rigoureus zouden veranderen, kunnen gelovigen zich afvragen wat er dan ooit de kracht van was en gaan twijfelen over het geloof. Men moet overtuigd blijven van de boodschap. Deze continuïteit uit zich in tal van symbolen, tradities en gebruiken die het pausschap rijk is.

Symboliek is terug te zien in de rolbeschrijving van de pauselijke functie. Als plaatsvervanger van Christus en opvolger van Petrus heeft de paus waardigheidssymbolen die de positie van het ambt duidelijk moeten maken. Voorbeelden hiervan zijn de vissersring en stietestola die hij draagt. Ook wordt hij getypeerd door zijn witte soutane. De rol van de paus is op duidelijke wijze uiterlijk gekenmerkt en onderscheidt zich van andere kerkelijke functionarissen.

Naast het aanzien kent ook de loop van het pausschap een zekere rolbeschrijving die haar karakteriseert en theatraal maakt. Alleen al het verkiezen van een nieuwe paus en het bekendmaken van de verkozen persoon geven door hun herhalende karakter het idee van een schouwspel. Bij iedere nieuwe paus wordt er een zelfde soort script afgewerkt: er is witte rook en na enige tijd verschijnt de kardinaal-protodiaken op het balkon van de Sint-Pietersbasiliek; hij spreekt de beroemde woorden ‘habemus papam’ en vervolgens verschijnt de nieuwe paus om zijn eerste zegen te geven aan de wereld en de stad Rome. Rondom elk conclaaf zijn dezelfde personages aanwezig, komen er bepaalde teksten terug en is er een zekere kostumering, net als bij een theaterstuk. Dit herhalende aspect komt bijvoorbeeld ook terug in de jaarlijkse kerst- en paaszegen van de paus. Tezamen maken deze verschillende elementen dat er een bepaalde rolverwachting bij het pausschap is. Het zou opmerkelijk zijn als de paus zijn zegen met Pasen een keer zou overslaan, net zoals het ongewoon was de Benedictus XVI zijn ambt neerlegde. Dit zijn handelingen die niet in de lijn der verwachting liggen en daarmee een zekere uitwerking op het publiek hebben. In het theater zou er sprake zijn van een plottwist.

Als laatste is er nog een theatrale factor die intrinsiek verbonden is aan het pausschap: een wisseling van de cast. De functie blijft nagenoeg hetzelfde en toch wordt Johannes Paulus II herinnerd als een populaire kerkvorst en was zijn opvolger dat in veel mindere mate. Dit suggereert dat de persoon die

het ambt vervult van groot belang is. In theatrale termen gezegd: de kwaliteit van de acteur bepaalt het effect op het publiek. Het beheersen van een goede retorica draagt dus bij aan het succes van een paus.

Een theaterstuk zonder toeschouwers zou merkwaardig zijn. In die zin verdienen moderne visuele massamedia aandacht in dit artikel omdat zij de zichtbaarheid van de paus en het schouwspel, vergroot hebben. In het geval van het pontificaat van Johannes XXIII is het in dit licht van belang om stil te staan bij het effect van de televisie. Zijn pausschap was het eerste sinds het medium begin jaren 50 haar intrede had gedaan in vele huishoudens.

3.3 Invloed van de televisie op perceptie

De opkomst van de televisie bracht drama vanuit de openbare ruimte de privésfeer in. Onder drama verstaan we in dit geval alles wat via de media tot het publiek komt. De populariteit van de televisie maakte dan ook dat de samenleving in toenemende mate dramatiseerde.²⁶

In vergelijking met de geschreven media heeft de televisie een groter en indringender realiteitsgehalte. Krantenlezers zijn zich bewuster van het feit dat zij te maken hebben met een indirectere vorm van media dan televisiekijkers. Bij het lezen van een krant is men bedachtzamer op het feit dat er keuzes zijn gemaakt in het tot stand komen van het blad. Ook de commentaarfunctie komt duidelijker naar voren. De televisie biedt echter veel meer een idee van een rechtstreekse ervaring en heeft een natuurlijker karakter. De kijker heeft in meerdere mate het idee ergens deelgenoot van te zijn en is zich minder bewust van het commentaar dat geleverd wordt op een bepaald onderwerp. Dit is zeker het geval wanneer er geen verslaggever is te zien, maar een slechts stem te horen is. In laatstgenoemde situatie is men zich nog minder bewust van de bemiddelende rol van de televisie.²⁷ Dat wat uiteindelijk op het scherm te zien is, is het resultaat van vele keuzes die zijn gemaakt. Allereerst is er de keuze van het onderwerp en de frequentie waarmee dit op televisie te zien is. Met het oog op de kijkcijfers worden beslissingen gemaakt. Dat maakt dat sommige zaken op televisie komen en andere niet. Dergelijke keuzes zijn van invloed op de kijker en diens beeldvorming.

Dan is nog de wijze waarop een onderwerp in beeld wordt gebracht van belang. Verschillende camerastandpunten zijn van invloed op de ervaring van een onderwerp. Wie verschijnt er in beeld en wie niet? Wordt een persoon van onderen gefilmd of van bovenaf en wat doet dit met de kijker? In de cameravoering wordt eveneens voortdurend geselecteerd.

²⁶ Witteveen, *Theater*, 32-34.

²⁷ Ibidem, 39-58.

Ook is er de montage en de wijze waarop er met beschikbare beelden is omgegaan en geknipt. Nogmaals wordt bepaald wat de kijker te zien krijgt en hoe. Ook worden elementen als muziek toegevoegd aan het beeld, die ook een effect op de toeschouwer hebben.²⁸

Het op televisie getoonde materiaal is geen ‘onbevangen’ weergave van maar een ingreep in de werkelijkheid. Het bewustzijn hiervan wordt vergroot wanneer er technisch gezien iets vreemds gebeurt en de kijker wederom actief wordt. Zo kan iemand worden opgezogen in de wereld van een goede western en hier plots uit loskomen wanneer er Afrikaanse muziek onder gemonteerd is.

Kortom: er worden constant keuzes gemaakt in de manier waarop informatie bij de kijker terecht komt en er wordt een bepaald beeld geschapen dat sneller als waar wordt ervaren door een verminderd bewustzijn van de commentaarfunctie. Laatst genoemde draagt daarmee een grote macht.²⁹ Zo heeft televisie een aandeel in de imagovorming en perceptie van de personen die er op te zien zijn. Alles wat een speler in beeld doet, heeft invloed op het imago: toon, lichaamstaal en formulering. Een goed voorbeeld hiervan vormt het debat tussen presidentskandidaten John Kennedy en Richard Nixon in de Amerikaanse verkiezingen van 1960. Op televisie zagen de kijkers een zongebruinde Kennedy en een zweterige Nixon. De overgrote meerderheid van de kijkers wees Kennedy als winnaar van het debat aan. Onder de radioluisteraars was de waardering echter ongeveer gelijk. De televisie brengt een relatie tot stand tussen de speler en toeschouwer, de kijker krijgt een bepaald beeld van het onderwerp, van een persoon voorgeschoteld.³⁰

3.4 Conclusie

Aan de hand van verschillende auteurs is bepaald dat theatraliteit een perspectief is om iets waardig te presenteren. Componenten zoals mis en scène, gebaren, woorden en rituelen dragen hier aan bij. Eveneens is duidelijk geworden dat een goede retorica ook bestaat uit verscheidene elementen, namelijk: ethos, pathos en logos. Theatraliteit en de retorica delen met elkaar dat de som van hun verschillende delen een publiek ergens van moet overtuigen.

Zowel theatraliteit als de retorica zijn terug te zien in het pausschap. Het pausschap wil zich bewijzen als dienaar des dienaren Gods en heeft daartoe bepaalde middelen tot haar beschikking die de functie vorm geven. Verschillende rituelen en symbolen wijzen op de continuïteit van het ambt en dragen bij

²⁸ Ibidem, 130-133.

²⁹ Ibidem, 158-162.

³⁰ Andere Tijden, ‘Het tv-debat Kennedy-Nixon in 1960’ < <https://anderetijden.nl/artikel/1626/Het-tv-debat-Kennedy-Nixon-in-1960> > [geraadpleegd op 22-05-17].

aan haar legitimiteit. Daarnaast kent het pausschap een bepaalde rolbeschrijving en -verwachting. Ook de persoon die het ambt vervult en diens beheersing van een goede retorica zijn van invloed op de rol.

Daarnaast is aangetoond dat de televisie van invloed is op de ervaring van een bepaald onderwerp door de kijker. Het medium is van invloed op de perceptie van de personen die zij toont. Non verbale communicatie is hierin belangrijk, zo toont het debat tussen Kennedy en Nixon aan. Met haar verschijnen en toenemende populariteit is de televisie een factor waar het pausschap niet omheen kan. Johannes XXIII was de eerste paus die hier gedurende zijn hele pontificaat mee te maken had. Echter voordat er gekeken wordt naar deze invloed en hoe Johannes hiermee omging, is er aandacht voor zijn leven voorafgaand aan dat beslissende conclaaf van 1958.

Ik ben Joseph, uw broeder

Johannes XXIII

4. Een leven voor het pausschap: Giuseppe Angelo Roncalli

Om inzicht te krijgen in de persoonlijkheid van paus Johannes heeft het weinig zin om een globaal overzicht van zijn leven voor het pausschap te geven. Enkele biografisch gegevens en werkzaamheden zeggen daarvoor niet genoeg. Een gedetailleerde weergave zou voor dit artikel daarentegen te omvangrijk worden. Meer zin heeft het daarom om uit dat leven elementen te pakken waaruit een beeld ontstaat van de mens die het ambt zou gaan vervullen. Verschillende auteurs die over Johannes XXIII geschreven hebben bieden een schat aan informatie die gestalte geven aan zijn figuur. Zij laten ons de ervaring en bagage zien waarmee hij begon als paus. Ook heeft hij zelf belangrijk materiaal achtergelaten in de vorm van dagboeken die hij van jongs af aan bijhield. Peter Hebblethwaite maakte hier onder andere veelvuldig gebruik van tijdens het schrijven van zijn biografie over de paus.³¹

Naast aandacht voor zijn kerkelijke loopbaan en de wijze waarop hij gestalte gaf aan zijn functies, wordt er dus ook gekeken naar hoe Johannes hier zelf over dacht en schreef. Tevens worden uit enkele werken aspecten gefilterd die als kenmerkend kunnen worden gezien voor de man die de katholieke kerk uiteindelijk een kleine vierenhalf jaar zou leiden.

We kijken naar Johannes zijn leven voor het pontificaat. Om verwarring te voorkomen zal in het vervolg niet zijn pausnaam worden gebruikt, maar zijn eigenlijke naam: Giuseppe Angelo Roncalli.

4.1 Kerkelijke loopbaan

Kijkend naar zijn kerkelijke loopbaan kan geconstateerd worden dat Roncalli van ver is gekomen. Hij kwam in 1881 ter wereld in een arm boerengezin in het noorden van Italië. Van jongs af aan was hij al geïnteresseerd in de katholieke kerk. Na zijn priesterwijding in 1904 en diverse werkzaamheden daarna, werd hij in 1925 tot bisschop benoemd en naar Sofia in Bulgarije gestuurd. Deze post

³¹ Hebblethwaite, *Johannes*, 7-8.

markeerde het beginpunt van een carrière die hem op verschillende plekken in Europa zou brengen en hem de nodige diplomatieke ervaring zouden geven.

Bulgarije was een overwegend orthodox land en Roncalli was de eerste pauselijke vertegenwoordiger sinds meer dan vijf eeuwen. Zijn verschijning werd echter met argusogen gadeslagen. Na zijn komst bezocht hij via primitieve verbindingen katholieken in de meest afgelegen gebieden van het land. Zelf zei hij later dat hij 'hen ging opzoeken in de verst verwijderde dorpen, hun huizen betrad en naaste werd'.³² Al gauw werd hij een populair figuur. Een belangrijk doel van zijn missie in Bulgarije was om de contacten met de orthodoxe kerk te verbeteren. Een doel waarin hij slaagde als we kijken naar de grote belangstelling bij zijn afscheid. In zijn laatste rede praatte Roncalli zelf over de respectvolle en oprechte manier waarmee hij probeerde het land tegemoet te treden en spreekt hij tot de Bulgaren als broeders, een gelijkwaardige benadering.³³

Toen hij in 1935 in Istanbul kwam, had hij een soortelijke missie: eenheid brengen in de verdeelde katholieke groep in Turkije en wederom goede betrekkingen bewerkstelligen met de orthodoxe christenen aldaar. De relaties met de Turkse autoriteiten liepen stroef. Wel kwam hij met veel verschillende nationaliteiten in contact en hield hij zich meer bezig met pastoraal werk dan hij in Bulgarije had kunnen doen. Door zijn voorzichtige houding verbeterden de relaties met de Turkse regering en kreeg hij meer ruimte voor zijn apostolisch werk.

Vervolgens werd Roncalli naar Griekenland verordonneerd, waar hij het grootste gedeelte van de Tweede Wereldoorlog zou blijven en door middel van verschillende betrekkingen en contacten bijdroeg aan het redden van vele Joden.

In 1944 werd Roncalli aangesteld als pauselijk nuntius in Parijs. Er bestonden spanningen tussen Frankrijk en de Heilige Stoel vanwege de wijze waarop geestelijken zich hadden opgesteld tegenover het Vichy-regime tijdens de oorlog. Opnieuw kwam de diplomatieke ervaring van Roncalli goed van pas en wist hij het aantal te verwijderen kerkelijke functionarissen te beperken tot vier. Ook opende hij zijn deuren voor personen met de meest uiteenlopende overtuigingen, iets wat eerder niet mogelijk had geleken.

Nog eenmaal werd hij overgeplaatst voordat hij in het conclaaf van 1958 tot paus werd verkozen. In 1953 werd Roncalli tot kardinaal verheven en tot patriarch van Venetië gemaakt. Zijn openingstoespraak begon hij met de woorden: 'ik wil zo openhartig mogelijk met u praten'.³⁴ Hij dacht zelf dat het zijn laatste functie zou zijn.

³² Ibidem, 30.

³³ Ibidem, 179.

³⁴ Ibidem, 292.

4.2 Opvattingen over de bisschoppelijke taak

Het idee van Roncalli over zijn taak laat zich het beste vangen in zijn eigen woorden:

‘De bisschop is als de fontein op het dorpsplein, de bron van levend water die stroomt voor iedereen, dag en nacht, winter en zomer, voor de kleine kinderen, maar ook voor de ouden van dagen. Men gaat er zijn dorst lessen, zich wassen, zich reinigen, er krachten opdoen en door er alleen maar naar te kijken vindt men er rust en vrede. Mannen uit alle klassen van de maatschappij komen naar mijn arme fontein. Mijn opdracht is water te geven aan allen.’³⁵

Met het beeld van de fontein op een dorpsplein plaatste Roncalli zich in het midden van de gemeenschap, toegankelijk voor iedereen. Op alle plekken waar hij een ambt vervulde zag hij deze bisschoppelijke, pastorale taak als zijn belangrijkste. Als we spreken over de deze houding van Roncalli, dan zit hem dat deels dus ook in zijn taakopvatting, al dan niet samenhangend met zijn persoonlijkheid. Tijdens een synode in Venetië sprak hij in 1953 eveneens over het bisschoppelijk gezag. In de liturgie wordt deze omschreven als ‘herder en heer’. Roncalli gaf echter de voorkeur aan de rol van ‘pastor en pater’. Hij keerde zich tegen het autoritaire idee van de bisschop als vader, iets wat door sommigen werd gezien als kritiek op de invulling van het pausschap door paus Pius XII. Deze gelijkwaardige en open houding tekende de wijze waarop Roncalli zijn functies uitvoerde.³⁶

4.3 Persoonlijkheid

‘De goede paus’, zo zou Angelo Roncalli later bekend komen te staan. In verschillende werken worden zijn vriendelijkheid, humor, warmte en benaderbaarheid benadrukt. Dat deze laatste kwaliteit deels te maken heeft met de manier waarop hij zijn functie opvatte, is beschreven. Het loont zich echter om deze aspecten van zijn persoonlijkheid verder te bekijken omdat deze van invloed zijn op iemands manier van tegemoet treden en daarmee diens retoriek. Een vriendelijk en benaderbaar persoon heeft een grotere aantrekkingskracht dan een die gesloten is. Om inzicht te geven in de persoonlijkheid van Roncalli wordt er gekeken naar enkele anekdotes over zijn persoon voordat hij paus werd.

Kort na zijn aanstelling als nuntius in Parijs preekte Roncalli in zijn parochiekerk Saint-Pierre de Chaillot. De microfoon bij zijn spreekgestoelte was echter defect en men kon niet verstaan wat Roncalli zei. Hij kwam hierop naar beneden en sprak tot de aanwezigen vanaf het middenpad: *‘Geliefde kinderen, u heeft niets verstaan van wat ik gezegd heb. Dat hindert niet. Het was niet erg interessant. Ik spreek niet zo goed Frans. Mijn oude, vrome moeder, die boerin was, heeft het mij niet goed geleerd’*. Het

³⁵ Gunnar Riebs, *Johannes XXIII. Eenvoudig en nederig, een zalig man. 16 bevoorrechte getuigen* (Brussel, 2000), 23-24.

³⁶ Hebblethwaite, *Johannes*, 323-324.

door hem gezegde viel in goede aarde bij zijn toehoorders en veroorzaakte hilariteit. Daarnaast toonde hij zich nederig door toe te geven dat zijn beheersing van de Franse taal niet erg goed was en wees hij op zijn eenvoudige afkomst. Hij plaatste zich hiermee tussen de mensen en niet erboven.³⁷

Nog een voorbeeld uit zijn tijd in Frankrijk vormt het afscheidsdiner dat hij hield toen hij naar Venetië zou vertrekken. De achtergrond van de aanwezige was zo uiteenlopend dat men zei dat Franse politici met zulke verschillende visies alleen onder het dak van de nuntius zouden kunnen samenkomen.

Een derde en laatste voorbeeld wordt gegeven in het verslag dat Andre Latreille schreef na zijn eerste ontmoeting met Roncalli. Latreille was directeur voor de eredienst op het Franse ministerie van binnenlandse zaken. Hij beschreef hoe hij ontspannen en hartelijk door de nuntius werd begroet. Hij schilderde Roncalli af als een gezette, vriendelijke en levendige spreker bij wie de woorden uit de mond kwamen rollen.³⁸

4.4 Conclusie

In zijn leven voor het pausschap kwam Angelo Roncalli in aanraking met vele verschillende culturen en uiteenlopende personen, die zijn diplomatieke vaardigheden deden groeien. Zijn manier van benaderen droeg in belangrijke mate bij aan het succes van zijn ondernemingen. Op een open en vriendelijke wijze voerde hij zijn ambt uit.

Over de invulling van dat ambt had hij een duidelijke mening. De bisschop moest er voor iedereen zijn en middenin de samenleving staan, als een fontein op het dorpsplein. De functie is er om te dienen, niet om macht uit te oefenen. Op deze manier keek hij ook naar het ambt van paus, de bisschop van Rome. Roncalli zag de paus als teken van eenheid in de wereld, wars van onderscheid op basis van nationaliteit en taal. Het pausschap moest een uitnodigend karakter bezitten.

Deze opvattingen en presentatie contrasteerden sterk met het gesloten en elitaire karakter van de paus die hij zou opvolgen. Mede daarom was de open en vriendelijke Roncalli een nieuwswaardige persoon. Men werd wakker geschud. Zoals een onverwachte camerahoek de televisiekijker alert maakt, zo trok de Roncalli de aandacht als paus Johannes XXIII.

³⁷ Ibidem, 253.

³⁸ Ibidem, 255.

Viene qui, viene qui, papa!

Patiëntjes kinderziekenhuis 'Bambin Gesù'

5. Het pontificaat van Johannes XXIII: gebruik van theatrale en retorische elementen.

Als Johannes XXIII tijdens zijn korte pontificaat ergens gehoor aan heeft gegeven dan is het wel aan bovenstaande uitroep, afkomstig van kinderen uit een Romeins ziekenhuis dat hij tijdens zijn eerste negentig dagen als paus bezocht: 'kom hier, kom hier, paus', schreeuwden ze naar verluid.³⁹ Inderdaad is deze kreet veelzeggend omdat zij toont hoe de paus gestalte gaf aan zijn functie: hij kwam naar de mensen toe, via televisie en in persoon. Daarnaast kwam hij niet alleen naar mensen toe, maar was er blijkbaar ook iets bijzonders aan de manier waarop hij dat deed.

Eerder is besproken wat de theatrale en retorische eigenschappen van het pausschap zijn: een bepaalde rolbeschrijving, -verwachting en persoonlijke invulling kleuren de rol. Laatstgenoemde hangt samen een beheersing van de retorische begrippen: ethos, pathos en logos. Beide aspecten hebben het overtuigen van een publiek als doel.

Aan de hand van verschillende filmbeelden van Johannes XXIII zal worden gekeken naar de rol en uitwerking van deze elementen op zijn pausschap en de beleving daarvan.

5.1 Filmbeelden van paus Johannes

Johannes XXIII was de eerste paus die in grote mate te maken kreeg met de invloed van televisie. De hoeveelheid aan beschikbaar materiaal maakt het beter mogelijk om zijn stijl te bestuderen dan dat bij pausen voor hem mogelijk was omdat we hem nu zien praten. Gebaren zijn ondersteunend in het overbrengen van een boodschap, zowel in het theater als in de retorica, daarmee krijgen we een inkijk in de stijl van onze hoofdpersoon.

Johannes XXIII was een man van traditie, zo blijkt uit een Italiaanse documentaire over de paus uit 1999. Hoewel de taal een handicap vormt vertellen de beelden ons veel over de paus. Tijdens de eerder

³⁹ Ibidem, 368.

beschreven traditionele handelingen die worden uitgevoerd bij het verschijnen van de paus, volgde Johannes keurig het script. Op filmbeelden is te zien hoe hij op het balkon van de Sint Pietersbasiliek verschijnt, gekleed met de pauselijke statie stola, en hoe hij zijn eerste zegen geeft aan de stad Rome en de wereld. Er bestaat geen twijfel over wie daar staat, de uiterlijke kenmerken en de handelingen maken het duidelijk: hier staat de paus van de katholieke kerk, leider van een grote groep gelovigen over de hele wereld.⁴⁰

Wat het gebruik van bepaalde rituelen en kleding betreft laten de beelden zien dat paus Johannes zich in een lange traditie plaatste wat zijn functie betreft. We zien hem meerdere keren gedragen worden op de Sedia Gestatoria, gevolgd door mannen met grote waaiers van struisvogelveren. De paus is enkele malen te zien op een verhoogde troon, omgeven met geestelijken die enkele treden lager zitten en wanneer men de paus begroet wordt er eerst geknield en zijn hand gekust. Deze handelingen, symbolen, mis en scène en rekvisieten laten zien dat Johannes de hem ter beschikking gestelde theatrale middelen traditioneel gebruikt: de waardigheid en positie van de paus komen duidelijk naar voren en tonen continuïteit.⁴¹ Dit alles lijkt te suggereren dat Johannes niet bepaald vernieuwend was in zijn aanpak, toch veranderde hij de rolbeschrijving van het pauselijk ambt.

Hoewel onmiskenbaar als paus gekleed, kunnen de beelden van de zwaarlijvige en lachende paus Johannes in het kinderziekenhuis geen groter contrast laten zien met de lijzige en aristocratische Pius XII, zijn voorganger. Hier stond de bisschop van Rome: middenin de samenleving, precies zoals hij het ambt zag. Op beeld loopt de paus rond in een kamer met jonge patiënten en zegent hij hen met een vriendelijke glimlach. Hij buigt zich over de rand van een bed en voert een gesprekje met de jongen die er ligt. Johannes zorgde hiermee voor een belangrijke accentverschuiving binnen de rolbeschrijving van het ambt. Waar men eerst uitsluitend naar de paus toekwam, tot 1929 mede door de slechte verhouding met de Italiaanse staat, kwam de paus nu naar de gelovigen toe. In deze benadering, zoals we die op beeld zien, toont hij niets van de stijfheid die zijn voorganger wordt toegeschreven. Johannes' invulling van het pausschap laat daarmee ook het effect zien van de wisseling van een rolbezetting.

In de bijna twintig jaar dat Pius XII de katholieke kerk leidde kwam het beeld van een losjes sprekende paus die naar gelovigen toekwam vast in niemand op. Kijkend naar videobeelden van zijn toespraak voor de geallieerde troepen die Rome bevrijdden, zien we een man die met trage, stijve gebaren en

⁴⁰ Rai, 'La grande storia: Il papa buono' <http://www.rai.it/dl/RaiTV/programmi/media/ContentItem-9195b8ca-d078-4fce-87cb-a508babd9a94.html> [geraadpleegd op 28-05-17].

⁴¹ YouTube, 'The coronation of the blessed pope John XXIII' <https://www.youtube.com/watch?v=Qbx9l4fuRIY> [geraadpleegd op 28-05].

een gewichtige stem de menigte toespreekt.⁴² Het contrast met de geanimeerd sprekende Johannes is op zijn zachts gezegd groot. De documentaire toont een vlot sprekende paus met een stem die wisselt qua volume en stemhoogte, ondersteund met natuurlijk ogende gebaren. Zijn kleding maakt overduidelijk wie hij is, maar zijn manier van benaderen toont geen gewichtigheid. We zien in nieuwe speler in dezelfde rol en de verandering die de rol daarmee ondergaat. Johannes was hiermee een nieuwigheid en een interessant object voor de media: hij was onverwacht. In theatrale termen zou zijn optreden een plottwist betekenen, een ingreep die het publiek weer scherp maakt.

Johannes zijn autoriteit lag in zijn rol van goedmoedige en vriendelijke eerste dienaar van God, een paus die door middel van humor en menselijkheid contact maakte met diegenen met wie hij in contact trad. Dat was zijn rol, die van goede herder. Er zijn tal van voorbeelden die deze opstelling laten zien. Een voorbeeld hiervan is zijn beroemde 'discorso della luna', op de avond van de opening van Vaticanum II. Op filmbeelden zien we de paus verschijnen in het raam van zijn appartement. Hij spreekt een vol Sint Pietersplein toe met de woorden: 'lieve kinderen'. Ook vraagt hij zijn toehoorders om hun kinderen bij thuiskomst een liefkozing te geven en te zeggen dat deze van de paus is. Johannes doet in zijn speech een rechtstreeks beroep op het gevoel van zijn toehoorders.⁴³ Binnen de regels van de retorica, opgesteld door Aristoteles, was het vooral zijn gebruik van pathos die Johannes deed opvallen. Andere voorbeelden zoals zijn bezoek aan eerder genoemd kinderziekenhuis en een gevangenis op Tweede Kerstdag 1958, onderstrepen dit.⁴⁴

5.2 Johannes XXIII en de media

De wijze waarop Johannes XXIII invulling gaf aan zijn ambt maakte hem eveneens interessant voor journalisten, maar deze relatie was geen eenrichtingsverkeer. De paus zelf zag ook de invloed van de media in en probeerde een goede relatie met hen te onderhouden. Zo was hij de eerste paus die na zijn verkiezing een persconferentie hield.

Johannes had nieuwswaarde: hij deed als paus onverwachte dingen en was daarmee interessant om in beeld te brengen. Daarnaast was zijn retoriek er een van vriendelijkheid en dit maakte van hem een populaire en geliefde figuur. Dit had ook zijn weerslag op de manier waarop hij in beeld werd gebracht, zo vertelt een journalist die destijds te maken had met de paus. Hij geeft toe dat de media niet altijd

⁴² Criticalpast, 'Pope Pius XII blesses the U.S. troops after liberation of Rome, in Roman Catholic Church in Vatican City, Italy, during WWII' <https://www.youtube.com/watch?v=tGzOwh8TjhY> [geraadpleegd op 28-05-17].

⁴³ YouTube, 'Papa Giovanni XXIII - Discorso alla Luna (11 Ottobre 1962)' <https://www.youtube.com/watch?v=QoShzJiwop> [geraadpleegd op 28-05-17].

⁴⁴ Rai, 'La grande storia: Il papa buono' <http://www.rai.it/dl/RaiTV/programmi/media/ContentItem-9195b8ca-d078-4fce-87cb-a508babd9a94.html> [geraadpleegd op 28-05-17].

objectief te noemen waren in hun verslaggeving van de paus: nagenoeg nooit komt hij negatief in het nieuws.⁴⁵

Wanneer hij naar voren treedt met veel ceremonieel wordt de paus op een waardige manier in beeld gebracht, zo toont zijn kroning onmiskenbaar zijn hoge positie. Wanneer hij spreekt tot de gevangenen lijkt het hoge camerastandpunt zijn nederigheid en eenvoud te willen onderstrepen.⁴⁶ De beelden van zijn bezoek aan het kinderziekenhuis tonen close-ups van zijn lachende gezicht, afgewisseld met vrolijk klappende kinderen. Het was dit beeld van de paus dat de media koos en de huiskamers van een groot publiek over de hele wereld binnenkwam: het beeld van een pater en pastor.

⁴⁵ Hebblethwaite, *Johannes*, 359.

⁴⁶ Rai, 'La grande storia: Il papa buono' <http://www.rai.it/dl/RaiTV/programmi/media/ContentItem-9195b8ca-d078-4fce-87cb-a508babd9a94.html> [geraadpleegd op 26-05-17].

Conclusie

Dit onderzoek heeft gepoogd een antwoord te vinden op de vraag: wat zijn de retorische en theatrale kenmerken van het pausdom (voor zover verbonden aan de monarchische aard daarvan) en hoe maakte Johannes XXIII hier gebruik van tijdens zijn pontificaat (1958-1963)?

Allereerst zijn de wereldlijke en spirituele rol van de pauselijke functie nauw met elkaar verbonden. Kijkend naar de monarchische aard van het pausschap is er daarom gekeken naar deze beide aspecten van het ambt.

Het zou misschien teveel zijn om te zeggen dat het pausschap naadloos overeenkomt met een theaterstuk, de suggestie dat het nep en bedacht zou zijn doet geen recht aan de gevoelens van miljoenen mensen over de hele wereld en hun ervaring van het geloof. Wel kunnen we op basis van de literatuur een definitie vormen van theatraliteit, welke duidelijk laat zien dat er zekere theatrale aspecten aan de pauselijke functie verbonden zijn. Versterkt door de grondbeginselen van de retorica volgens Aristoteles volgt hieruit het beeld van een rol die verbonden is met rituelen, handelingen, kleding, een zekere mis en scene en rolverwachtingen. Aan de hand van dergelijke begrippen valt het pausschap in een theatrale context te zien.

De paus heeft bepaalde uiterlijke kenmerken die zijn rol karakteriseren. Zijn positie is eveneens verweven met bepaalde handelingen welke een ritueel karakter hebben en daarmee als theatraal zijn te bestempelen: de bekendmaking van een nieuwe paus is hier een voorbeeld van. Zijn functie kent een bepaalde rolbeschrijving en -verwachting, deze valt vooral op wanneer een ambtsdrager hiervan afwijkt. Een persoonlijke retorische aanpak hierin is kenmerkend voor het pausschap.

Johannes XXIII was een paus die brak met verwachtingen door de wijze waarop hij gestalte gaf aan het ambt. Hoewel hij zich in rituelen en religieuze handelingen traditioneel opstelde, was zijn retoriek anders dan die van zijn voorgangers. Hij presenteerde zich als de vriendelijke herder. Hiermee doorbrak hij het beeld dat tot dan toe van zijn functie bestond, die van kerkvorst. Dat wil echter niet zeggen dat hij de positie van zijn functie uit het oog verloor: een vriendelijke herder is nog steeds de leider van een kudde.

Filmbeelden, aangevuld met literatuur, geven het beeld van een paus die zijn bisschoppelijke taak vooropstelde en de wereld toetrad. Voor het eerst in jaren trok de paus zijn bisdom in, het bisdom Rome. Deze nieuwigheid maakte de paus interessant voor de media, welke de wereld lieten kennismaken met een goedmoedige en vriendelijk lachende kerkleider. Op een natuurlijke en menselijke manier leek Johannes XXIII zich te bewegen in de speelruimte tussen waardige opvolger van Petrus en menselijke, pastorale bisschop. Door deze opstelling hield het pausschap haar aanzien

en werd zij populairder. Johannes zijn opvolgers zouden niet meer uitsluitend in het Vaticaan verblijven, maar in toenemende mate de wereld in treden.

Men kan stellen dat Johannes vanuit zijn idee over het pausschap op een kundige manier is omgegaan met de theatrale middelen die hem ter beschikking stonden en een eigen, vernieuwende retoriek had die de kerk dichterbij de mensen bracht. In zijn korte pontificaat groeide hij mede hierdoor uit tot een van de populairste pausen van de laatste eeuwen en wordt hij tot op de dag van vandaag herinnert als 'il papa buono', de goede paus.

Dankwoord

Een scriptie schrijft zichzelf niet en veel werk moet worden verzet om tot een eindresultaat te komen. Goede raad is onmisbaar in dit proces, hiervoor wil ik mijn begeleider Leendert Spruit hartelijk bedanken. Daarnaast gaat mijn dank uit naar Maud Rademakers en Laura Gerrits, die telkens weer moesten lezen of ik mijn punt wel echt maakte. Hopelijk is dat gelukt.

Bibliografie

websites

- Andere Tijden, 'Het tv-debat Kennedy-Nixon in 1960'
<https://anderetijden.nl/artikel/1626/Het-tv-debat-Kennedy-Nixon-in-1960>
[geraadpleegd op 22-05-17].
- Criticalpast, 'Pope Pius XII blesses the U.S. troops after liberation of Rome, in Roman Catholic Church in Vatican City, Italy, during WWII'
<https://www.youtube.com/watch?v=tGzOwh8TjhY> [geraadpleegd op 28-05-17].
- R. Grootendorst, 'Oude en nieuwe retorica', genootschap Onze Taal
<https://onzetaal.nl/oude-en-nieuwe-retorica/> [geraadpleegd op 20-05-17].
- Rai, 'La grande storia: Il papa buono'
<http://www.rai.it/dl/RaiTV/programmi/media/ContentItem-9195b8ca-d078-4fce-87cb-a508babd9a94.html> [geraadpleegd op 28-05-17].
- YouTube, 'Papa Giovanni XXIII - Discorso alla Luna (11 Ottobre 1962)'
<https://www.youtube.com/watch?v=QoShzJiwop> [geraadpleegd op 28-05-17].
- YouTube, 'The coronation of the blessed pope John XXIII'
<https://www.youtube.com/watch?v=Qbx9l4fuRIY> [geraadpleegd op 28-05].

Literatuur

- Algisi, Leone., *Giovanni XXIII*, (Rome, 1959).
- Bennet, Gaymon., *Technicians of Human Dignity. Bodies, Souls, and the Making of Intrinsic Worth* (New York, 2015).
- Bonnot, Bernard. R., *Pope John XXIII. An astute, Pastoral Leader*, (London, 1979).
- Dreyfus, Paul., *Jean XXIII*, (Parijs, 1979).
- Corkery, James en Thomas Worcester., *The Papacy since 1500. From Italian Prince to Universal Pastor* (Cambridge 2010).
- Duffy, Eamon., *Saints and Sinners. A History of the Popes* (New Haven, 1997).
- Duffy, Eamon., *Ten Popes who Shook the World; John XXIII, 1958-1963*, (New Haven, 2011).
- Erasmus, Desiderius en Harm-Jan van Dam, *Lof en Blaam* (Amsterdam 2004).
- Gross, Alan G, en Arthur E. Walzer, *Rereading Aristotle's Rhetoric* (Carbondale, 2000).
- Hebblethwaite, Peter., *Johannes XXIII, Pope of the Council*, (London, 1984).
- Lercaro, Giacomo., *Suggestions for Historical Research* (Rome, 1965).
- McBrien, Richard P., *Lives of the Popes* (New York, 1997).
- McCall, Richard D., *Do this. Liturgy as Performance* (Notre Dame, 2007).
- McNamara, Robert F., 'Pius XII. Greatness dishonoured. A documented study by Michael O'Carroll; Pope John XXIII. An Astute, Pastoral Leader by Bernard R. Bonnot; Pope John Paul II and the Catholic Restoration by Paul Johnson and Bernard R. Bonnot', *The Catholic Historical Review* 69 (1983), 448-449.
- Melloni, Alberto., 'Pope John XXIII by Peter Hebblethwaite' *The Catholic Historical Review*, 72 (1986), 51-67.

- Riebs, Gunnar., *Johannes XXIII. Eenvoudig en nederig, een zalig man. 16 bevoorrechte getuigen* (Brussel, 2000).
- Roth, Ursula., *Die Theatralität des Gottesdienstes* (München, 2006).
- Trevor, Meriol., *Pope John* (London, 1967).
- Trisco, Roberto., 'John the Twenty-Third by Leone Algisi and Peter Ryde; A man named John: the life of pope John XXIII by Alden Hatch', *The Catholic Historical Review* 50 (1965) 609-611.
- Velde, te, Henk., *Het theater van de politiek* (Amsterdam 2003).
- Verschaffel, Bart., *Rome/Over theatraliteit* (Mechelen, 1990).
- Witteveen, Willem., *Het theater van de politiek* (Amsterdam 1992).